جنب گذاريم جن سين

محمد امين خان کوسو

جلد ٻيو

جي. ايم. سيد

مِيان محمد امين خان عبدالعزيز خان کوسو

(جيڪب آباد)

هيءُ جيڪب آباد ضلعي جي ڪوسن بلوچن مان ريش دراز، عابد، صاحب دل، بلند همت، معامله فهم، نصف گوشه نشين، مخلص قومي ڪارڪن آهي، جنهن جو حال ۽ قال، گفتگو ۽ فڪر، سياسي نظريو ۽ عمل ايتري قدر پراز معما ۽ معنيٰ پريل ٿين ٿا، جو انهن جو سمجهڻ ۽ سلجهائڻ جو ٿورن کي پتو پوي ٿو. گفتگو گهٽي، پلي ۽ پونڌڙ، معني مختصر: پڇندي ٿوري، دعويٰ بلند - سندس ڪردار جون اهڙيون ڳالهيون آهن، جي مشغول ماڻهن، صاحب ثروت ۽ اقتدار، ترقي پسند نوجوانن ۽ دقيانوسي ملن کي، سندس نزديڪ ٿي وٺائنس مستفيد ٿيڻ کان مانع آهن.

منهنجي ساڻس واقفيت 1938ع کان ٿي، جڏهن هي ميرزين الدين خان سندراڻيءَ جي وفاتيءَ ڪري، خالي ٿيل اسيمبليءَ جي ميمبريءَ جي جاءِ تي، سردار شير محمد خان بجاراڻيءَ جي مقابلي ۾، ڪانگريس جي ٽڪيٽ تي چونڊجي آيو. هن 29 مارچ 1938ع تي اسيمبليءَ ۾ حلف وفاداري ڪئيو. مرحوم الهه بخش جي وزارت جو دور شروع ٿيو هو. هيءُ به جذباتي هو ۽ آءٌ به ان لهس ۾ لوساٽيل هوس. هن کي بلوچ هئڻ ڪري سيدن ۽ پيرن لاءِ عزت هئي: ليڪن، بقول عبيدالله سنڌي مرحوم، "سيد روحانيت ۽ سعادت ڪري، بيشڪ عزت جي لائق هئا: پر سياسي معامله فهميءَ ۾ هميشه قاصر رهيا هئا" چنانچه هن کي منهنجي سياسي پخته خياليءَ ۾ ابتدا کان ئي شڪ ويٺل هئا.

اتحاد پارٽي، ڪانگريس ۽ هندو انڊيپينڊنٽ پارٽين طرفان الهه بخش وزارت کي وجود ۾ آندو ويو هو، جن سيني پنهنجن پنهنجن مقصدن ۽ مرادن سان ان جي مدد ڪئي ٿي. مون کي الهه بخش جي گذشته روايات کان پوري واقفيت هئي: ليڪن باوجود ان جي مون کيس انهيءَ نوجوانيءَ ۾ ان بار وزارت لا"، سندس قابليت، پارليامينٽري تجربي، غير فرقيوارانه ذهنيت، خوش خلقي ۽ ملنساريءَ جي صفتن ڪري، منتخب ڪيو هو. ميان محمد امين کيس ڪهڙين صفتن ۽ وصفن ڪري مدد ڪئي ٿي، ان جو پتو ڪيس هوندو. الهه بخش وزارت کي مسلمان ميمبرن جي اڪثريت جي مخالفت آڏو هئي. اها مسلم پريس ۽ طبقي جي عتاب هيٺ هئي، ان جي باوجود مون ان لاءِ هيءَ راءِ قائم ڪئي هئي ته جي ملڪ ۽ ماڻهن جي ڀلي جا ڪم اڳين وزارت سرانجام نه ڪري سگهي هئي، سي هن جي ذريعي پورا ڪرايا وڃن. آءٌ انتها پسند آئيڊيلسٽ هوس. انتظامي دشوارين، وزارت کي مدد ڪندڙن پارٽين جي متضاد مفاد، ڪامورا شاهيءَ جي سستيءَ ۽ قدامت پسنديءَ جي طريقن ۽ مسلم عوام جي خواب غفلت ۽ سندن نمائندن جي خود غرضيءَ، حڪومت پرستيءَ ۽ بي اصولي جو پتو ڪونه هوم. هندو ڪاموري ۽ ڀائي بند ڪلاس جي طبقاتي مفاد ۽ مسلم ڪاموري ۽ عوام جي مفاد جي مقتضاد هئڻ جو پورو احساس نه ٿيو هوم.

مون الهه بخش وزارت کان بلا تاخير جي ان پروگرام تي عمل ڪرائڻ ٿي گهريو. جنهن جي سرانجاميءَ ۾ مٿي ذڪر ڪيل سڀ رڪاوٽون موجود هيون. الهه بخش جي هوبهو اها حالت هئي ته:

"مون کي مون پرين، ٻڌي وڌو ٻار ۾،

اِيا ائين چون، متان پاند پسائيين"!

شاهه

مون سخت گيريءَ کان ڪم ورتو. برداشت جي به حد ٿيندي آهي. آخر ۾ مستقل مزاج طبيعتن جو ٽڪر ٿي پيو. آءٌ وزارت جي ترت انقلابي ۽ اصلاحي قدمن کڻڻ تي هوڏيل هوس. الهه بخش مٿي ذڪر ڪيل محدود دائري ۽ نامناسب حالات ڪري، منهنجي مرضيءَ موافق مقرر ڪيل پروگرام جي پوئواري ڪري نه سگهيو. هڪ طرف تجربي جي ڪمي ٻئي طرف حالتن جي مجبوري نمايان طور نمودار ٿي ويئون. ويتر ڍلن کي "سلائيڊنگ اسڪيل" جي بنياد تي، پارٽيءَ جي اجازت کان سوا"، مڙهڻ ان ابتدائي اختلاف کي وڌائي، نئين مخالفت جي صورت اختيار ڪرائي. هن مون کي غير تجربيڪار ۽ هوا ۾ اڏامندڙ آئيڊيلسٽ سمجهي، ڪانگريس، هندو انڊيپينڊنٽ پارٽي ۽ مسلم وڏيرن جي آڌار ۽ حڪومتي طاقت جي ڀروسي تي، نظرانداز ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. مون کي پنهنجي جوش جوانيءَ، جذبي ايمانداريءَ ۽ بي انتها قوت عمل تي ڀرسو هو. اها حالت ڏسي، رجعت پسند گروهه ۽ افراد، جن کي ڪڏهن نئون دور آندو هوم، سي ڦري اچي منهنجا پشت پناهه ٿيا.

باوجود ان جي پهرين مون ڪانگريس هاءِ ڪمانڊ کي حالتن درست ڪرڻ لاءِ اپيل ڪئي. مولانا ابو الڪلام آزاد ۽ سردار پٽيل، ڪانگريس پارليامينٽري بورڊ جا ميمبر، سنڌ ۾ پهچي ويا.

ڪانگريسي ڪارڪن ٻن راين ۾ ورهائجي ويا: هڪڙا منهنجي راءِ جا ٿيا ته ڏلن جو سوال پارٽين جي منظوريءَ تائين مهمل ڪيو وڃي، نڪتل آرڊر سسپينڊ ڪيا وڃن يا وزارت کي استعيفا ڏيڻ گهرجي. سنڌ مان مرحوم ڊاڪٽر چوئٿرام جو گروهه ۽ مولانا ابوالڪلام آزاد ان راءِ جا هئا. ٻيو گروهه مرحوم رستم سڌوا ۽ محمد امين کوسي جو هو، جنهن کي پشتي سردار پٽيل جي هئي - ان گروهه جو خيال هو ته منهنجا يوٽوپين پروگرام ناممڪن العمل هئا: ڏلن جا پاس ڪيل آرڊر رد ٿي نٿي سگهيا: ۽ الهه بخش جي وزارت جو قيام آل انڊيا سياسي مصلحتن خاطر ضروري هو. اختلاف وڌندا ويا، جوش ۽ غصي جي حالت ۾ دماغي توازن اعتدال تي رهي نٿا سگهن. مون حالت کي درست ڪرڻ خاطر مستقبل جي نتيجن جي پرواهه نه ڪئي. هنن هڪ ايماندار، عمل ۽ اصول جي مجذوب کي، مختلف وجوهات جي بنا تي نظر انداز ڪيو. حالتون بيگڙنديون ويون. سرزمين سنڌ ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي سياسي اختلافن جو اکاڙو بڻجي پيئي. ڪانگريسي گروهه کي عارضي ڪاميابي حاصل ٿي ويئي. الهه بخش وزارت کي ڪجهه عرصي لاءِ مهلت ملي ويئي: ليڪن نتيجو اهو نڪتو ته انهن اختلافن جي آڙ ۾، خلاف توقع، رجعت پسند، فرقه پرست، نفرت آميز طاقتن اچي ديرو ڄمايو. آخر ۾ حالتون اسان جي وس کان ٻاهر نڪري ويون. نيڪ ارادن جي باوجود، غير تجربيڪاري ۽ حالتن جي صحيح اندازي نه ڪرڻ ڪري سمجهه ۽ جذبي جي قوتن جو ٽڪر ٿي پيو. جذبو ڪامياب ٿيو. عقل کي شڪست آئي. ڪانگريس جي سنڌ مان پاڙ پٽجي ويئي. الڳ الڳ راهن ۽ تقسيم کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونه رهيو.

انهن سمورن ڏوهن ۽ ثوابن جي ورهاست مون تي ۽ برادرم محمد امين کوسي تي ڪيتري قدر پوندي، سو فيصلو مستقبل جي تاريخ نويسن کي ڪرڻو آهي. اهي تاريخي حقيقتون ۽ حالات اهن، جن جي پس منظر ۾ مستقبل جي سوالن تي غور ۽ فڪر ڪرڻو آهي.

انهيءَ وقت کوسي صاحب جا هيٺيان ڪارناما ۽ سياسي عقيدا هئا:

(1) مغربي سنڌ ۽ بلوچستان جي پوئتي پيل خطي ۾ سياسي بيداري ۽ آزاديءَ جي جذبي پيدا ڪرڻ لاءِ پين قومي ڪارڪنن سان گڏ، هن محب وطن يوسف علي خان مگسيءَ جي سنگت ۾ ڪوشش ڪئي.

(2) مسلم ليگ جي نظريي کي اتحاد ۽ آزاديءَ هند جي خلاف سمجهي، ان جي هن مخالفت ڪئي.

(3) هن مرحوم الهه بخش کي سنڌ جي مقامي خود اختياري جو علمبردار فرقيوارانه ۽ نفرت واري پاليسي جو مخالف، ۽ آل انڊيا سياسي جهڳڙن کي سنڌي سياست ۾ ٽپائي آڻڻ جي برخلاف سمجهي، بغير چون چران جي، هن جي مدد ڪرڻ شروع ڪئي.

(4) هن سرزمين سنڌ کي اتحاد، امن ۽ ترقي و انسانيءَ جو پيغام رسان ۽ مشنري سمجهيو هو.

(5) انهيءَ پيغام جي آخري اشاعت جو مرڪز، هن پير صاحب پرچونڊيءَ جي درگاهه سمجهي هئي، جنهن مولانا تاج محمد امروٽيءَ ۽ مولانا عبيدالله سنڌيءَ جهڙا حريت جا دلدادهه ۽ مستقل سياسي ڪارڪن پيدا ڪيا هئا.

(6) مولانا عبيدالله سنڌيءَ جي سياسي ۽ مذهبي فڪر جو صحيح وارث ۽ پورو ترجمان پاڻ کي سمجهيو هئائين.

سندس راين ۾ تعجب آميز ڳالهه اها هئي ته هن بيڪ وقت مولانا ابو الڪلام آزاد، مولانا عبيدالله سنڌي ۽ علامه شيخ محمد اقبال جي مختلف خيالن ۽ متضاد راين ۾ يڪرنگي ڏٺي هئي.

بهرحال برصغير جي ورهاڱي بعد، جي حالتون پيدا ٿيون تن ميان محمد امين ۽ اسان کي پس پشت اڇلائي ڇڏيو، ليڪن باوجود سياسي حالات جي ناسازگاريءَ جي قوت فڪر ۽ جذبو ڪمزور نه ٿيا هئا. مون سياسي ميدان ۾ بقول شاهه عبداللطيف عليه الرحمت هيڪلائي هيل، پورينديئس پنهونءَ ڏي -پئي پاڻ پتوڙيو. هن زيادهه توجهه، نين حالتن جو جائزو وٺي، ڪنهن مستقل فڪر جي هٽ ڪرڻ ۾ صرف ڪيو.

برصغير جي ورهاڱي ۽ پاڪستان جي قيام بعد، ڪي واقعات رونما ٿيا، مثلا:

(1) ڪراچيءَ کي سنڌ کان جدا ڪري، مرڪزي حڪومت جي ماتحت ڪيو ويو. سنڌين ان کي موروثي ملڪيت جي ڪسجڻ ۽ غصب ٿيڻ برابر سمجهي، ان جي مخالفت ڪئي. ان ۾ مون کي انهيءَ تحريڪ جو محرڪ سمجهي، ڳوٺ ۾ نظربند ڪيو ويو.

(2) سنڌ جي هزارها ورهين جي روايات، پنهنجي سياسي حيثيت، اقتصادي مفاد ۽ ڪلچرل ورثي جي باوجود زوريءَ ڪن مخصوص مفادن ۽ طبقاتي ضرورتن خاطر، ختم ڪري ان کي ون يونٽ ۾ اٽڪائڻ وقت وري مون کي قيد ۾ نظربند ڪرڻ لاءِ منتخب ڪيو ويو.

(3) مارشل لا قائم ٿيڻ، بعد ڪن خسروانه مصلحت سبب، وري مون کي ساڍن ستن سالن تائين نظربند ڪيو ويو.

انهن ڳالهين هن دور دراز پنڌ تي ڳوٺڙي ۾ ويٺل گوشه نشين، سياسي اختلاف رکندڙ دوست کي جهڙو بي چين ڪيو ۽ صدمو رسايو. ان جو اظهار سندس پنج سؤ خطن ۽ اڍائي هزار فولسڪيپ پنن جي صورت ۾ مون وٽ موجود آهي. اهي خط سندس منهنجي لاءِ جذبي محبت، سندس سياسي شعور ۽ احساس جو بين ثبوت آهن. انهن جملي خطن ۾ جنهن مودت جو اظهار ڪيو آهي، جن لفظن سان همت افزائي ڪئي آهي، مون کي جنهن درجي تي پهچائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ان جو ذري ماتر، پنهنجن عيبن، خامين ۽ ڪمزورين کي مدنظر رکندي، اظهار ڪرڻ پاڻ لاءِ ندامت، شرمندگي ۽ خود ثنائيءَ جو باعث سمجهي، ان کان گوشو ٿو ڪريان ۽ ڪيس غلو محبت ۾ مجذوبي گفتگو جي طعني کان بچائڻ خاطر بيان نٿو ڪريان: ليڪن سندس اهو جوش مون تي اثر ڪرڻ کان سواءِ رهي نه سگهيو آهي-

دل هي تو هي نه سنگ وخشت، درد سي پر نه آئي ڪيون،

روئينگي هم هزار بار، ڪوئي همين ستائي ڪيون.

مون پنهنجي ايام سياست ۾ ناپخته دماغيءَ، غير معامله فهميءَ کان ڪيئي غلطيون ڪيون هونديون. جڏهن گذشته ايام جي ڪارڪردگيءَ تي نظر ٿو ڪريان، ته سر ندامت کان هيٺ ٿيو وڃي. "پلئه پايو ڪڄ، آڇيندي لڄ مران" جو حال اٿم. پر ان ساري معاملي ۾ مون کي جي ڪابه ڳالهه آٿت ڏيندڙ رهي هئي، ته اها هيءَ هئي ته منهنجي ساري ڪارڪردگي، هر موقعي تي خود مطلبيءَ جاءِ طلبيءَ قوم فروشيءَ، بزدليءَ ۽ خريد ٿي وڃڻ جي آرائشن کان ڪجهه مڙيو ئي پري هئي. اجتهادي ۽ معامله فهميءَ جون خطائون گهڻيون ٿيون هونديون. ممڪن آهي، اهي خطائون ڪيترن بزرگان دين ۽ اعليٰ سياستدانن کان به سرزد ٿيون هجن: پر انهن جي پاداش ۾ پروان ڪي چڙهي، پنهنجن طرفان جا سرد مهري ۽ جو غير التفاتي جو برتاءَ اختيار ڪيو ويو هو، ان سزا جو لائق نه هوس.

"خوني نه ڪرده ايم ڪسي را نه ڪشته ايم،

جرم ماهمين است ڪه عاشق روي تو گشته ايم"!

انهيءَ سموري عرصي ۾ نه ڪنهن سنڌي اخبار کي جرئت ٿي، جو منهنجو نالو اچارين، نه جلسي ۾ منهنجي نظربنديءَ تي ٺهراءُ پاس ڪرڻ جو ڪنهن کي ڪو خيال پيدا ٿيو. ڪيترا ڏسٽا وائسٽا دوست مون سان ملاقات ڪرڻ، بيماريءَ جي وقت ۾ طبيعت پرسيءَ لاءِ اچڻ، والده ۽ عزيزن جي انتقال ڪرڻ وقت عذر خواهي ڪرڻ جي جرئت ساري نه سگهيا، ته متان حڪمران طبقي کي خبر پئجي وڃي ته هو ناراض ٿين. سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته "جنين لاءِ مياس، سي ڪلهي ڪانڌي نه ٿيا!" ڪهڙا قصا بيان ڪريان. هڪ عزيز جهڙو عملدار، جو منهنجي وسيلي ڊپيوٽي ڪليڪٽر جي درجي تي پهتو هو، سو ساڍن ستن سالن ۾، باوجود نزديڪ هئڻ جي بيماريءَ جي حالت ۾ به طبيعت پرسيءَ لاءِ ان ڪري نه آيو ته متان سندس عملدار ناراض ٿين. هڪ سنڌي ڊسٽرڪٽ عملدار غير واجبي ڊل مڙهي ڇڏي: ڪيس سبب ڏيئي اپيل ڪئي ويئي: اها رد ڪري ڇڏيائين. ڪمشنر کي اپيل ڪئي ويئي، جيستائين فيصلو ٿئي، ان وچ ۾ مختيارڪار کي گهرائي چيائين ته ضبطي ڪئي وڃي! اسان جي "آٽيون ۽ چاڙهيون، ڏٿ ڏيهاڙي سومرا" جي حالت جو پتو هوس. هڪ دفعي علاج لاءِ ڊاڪٽر جي اجازت سان ڪراچيءَ ويس. عين بيماريءَ جي حالت ۾ موڪل رد ڪري، ان ساڳئي عملدار ڳوٺ موٽڻ لاءِ مجبور ڪيو، صرف انهيءَ واسطي ته حڪمران طبقي وٽ سرخروئي ٿئيس. هڪ سنڌي ڊاڪٽر منهنجي والده جي علاج لاءِ اڌ ڪلاڪ ڏسڻ واسطي هزار روپين جي فيءَ جي تقاضا ڪئي. ان حالت ۾ جڏهن هڪ غير سنڌي ڊاڪٽر سوين دفعا بنا اجوري جي خدمت ڪرڻ لاءِ تيار هجي. هڪ پير طريقت باوجود اظهار محبت ۽ مودت جي طبيعت پرسيءَ لاءِ ان ڪري مون وٽ اچڻ کان انڪار ڪيو ته متان سي آءِ ڊي رپورٽ ڪري. هن جو سياسي مستقبل خراب ڪري.

ڪهڙا بيان ڪجن ! انهيءَ اوٽيهين اونداهيءَ جي وقت ۾ هڪ گوشه نشين، سياست ۾ هميشه مخالفت ڪندڙ، دور دراز ڳوٺ تان پنهنجي محبت ۽ مودت جي اظهار ۾ هزارها صفحا ڪارا ڪري، درگاهه الاهيءَ ۾ روئي ٻاڏائي پنهنجون نيم شبي دعائون موڪليندو رهي، ننڊ ۽ آرام ڦٽائي مجنون واريون دانهون ڪري سا ڳالهه ڪا معمولي نه هئي.

اڄڪلهه جڏهن چوطرف خودمطلبي، بزدلي، فرض ناشناسي، قوم فروشيءَ جي بازار گرم لڳي پيئي آهي، ان وقت هڪ مخلص، بي لوث دوست جي دعا ۽ همت افزائي ڪا گهٽ قيمت واري شيءِ نه آهي. اڄڪلهه وفا ۽ محبت اڻ لڀ وٿون آهن. انهيءَ اثر، وفاداري ۽ اظهار مودت، بمصداق "دلڙي، گهر ته گهرانءِ" جي مون کي سندس طرف رجوع ڪيو، ته ان ۾ ڪهڙي خطا هئي!

جز محبت هر چه بردم، سود در محشر نداشت

دين و دانش عرض کردم، کس به نيم جو نخواست

قيمتي چشم ترم را، قيمت کوثر نداشت

انهيءَ پس منظر سان هن وفادار دوست جي زندگيءَ جو ذڪر لکيو رهيو آهيان.

نسب ۽ خاندان جو احوال:

هي مشهور معروف بلوچ قوم جي ڪوسي قبيلي سان تعلق رکندڙ آهي. بلوچ قوم بابت ٻه جدا روايتون آهن: هڪڙن ڪين مشهور "آريه نسل" جي شاخ قرار ڏنو آهي. ٻين ڪين "سامائيٽ" نسل جي شاخ ڄاڻائيندي، سندن نسب امير حمزي سان ڳنڍيو آهي. ان سوال تي بحث ڪري، ڪنهن نتيجي تي پهچڻ هن ڪتاب جي دائري کان ٻاهر آهي. هتي صرف ڪوسا قبيلي بنسبت تاريخي روايتي حوالا ڏيئي سندن موجوده جاءِ رهائش ۽ مختلف شاخن جو مختصر ذڪر ڪندس.

هن قبيلي جو احوال مون کي مختصر طور هيٺين انگريزي ڪتابن مان مليو آهي:

(1) پنجاب جون قومون: مصنف سر ڊينزل اِبيٽسن K. C. S. I 1883ع ۾ ڇپيل.

(2) ائڪراس دي بارڊر - پٺاڻ ۽ بلوچ: مصنف ايڊورڊ اوليور، 1890ع ۾ ڇپيل.

(3) بلوچي فوڪلور ۽ پوئٽري: مصنف لانگ ورٿ ڊيمس، 1907 ۾ ڇپيل.

(4) سنڌ گزيٽيئر.

(5) هسٽري آف بلوچ ريس ۽ بلوچستان: مصنف محمد سردار خان، 1958ع ۾ ڇپيل.

ٻيا ڪتاب مون کي هٿ اچي نه سگهيا آهن، نه مون کي ڪو انهيءَ مسئلي تي ڪوجنا ڪري مستند احوال لکڻ جو خيال هو. ان ڪري مٿين ڪتابن ۽ مڪاني هٿ ڪيل احوال مان هيٺيون ذڪر مختصر طور بيان ڪريان ٿو.

ڪوسا بلوچن جي رند قبيلي جي شاخ آهن. اصل ڪيچ جي طرف جا ويٺل هئا. هن وقت سندن گهڻو تعداد پنجاب ۾ ديري غازي خان ۽ ڪڇهه بهاولپور ۾ ويٺل آهي. پنجاب ۾ سندن مکيه پاڙا: (1) ٻهيلاڻي، (2) عيساڻي (3) جاگيل (4) جندواڻي (5) جروار ۽ مهرواڻي آهن. ديري غازي خان جي ڪوسن جو سردار جاگيل شاخ مان آهي.

1848ع ۾ جڏهن سکن ۽ انگريزن جي وچ ۾ لڙائي ٿي هئي ته ان ۾ ڪوسن جي سردار ڪوڙا خان ديري غازي خان تي قبضو ڪري، شهر انگريزن جي حوالي ڪيو هو.

میجر پولڪ سندس رمارڪن ۾ ڪوسن لاءِ لکيو آهي ته "هو جرائم پيشي جا ماڻهو هئا " ليڪن ڪوجنا بعد معلوم ٿيو هوس ته اها ڳالهه برابر نه هئي هو بهادر جنگجو ۽ غيرتمند قبيلي جا فرد هئا. ڪوسن بابت "سنڌ گزيٽيئر" جو به چوڻ آهي ته اهي رندن جي شاخ هئا، جن ڪي همايون بادشاهه ڪي مدد ڏيڻ ڪري وڏيون زميناريون عطا ٿيل هيون.

سنڌ ۾ جيڪب آباد، دادو، حيدر آباد ۽ ٿرپارڪر ضلعن ۾ مختلف پاڙن جا ڪوسا رهندڙ آهن. جيڪب آباد ضلعي ۾ (1) ڄاماڻي، (2) بکراڻي، (3) بلبلاڻي پاڙن جا ڪوسا رهن ٿا. سنڌن مکيه سردار عبدالرحيم خان ٿي گذريو آهي، جنهن جي بنا اولاد وفات ڪرڻ ڪري، ان جي جاءِ تي هن وقت سردار عبدالرزاق مسند نشين آهي. دادو ضلعي ۾ ميهڙ ۽ خيرپور ناٿن شاهه تعلقن ۾ (1) بداڻي (2) دوست لاڻي، (3) هدواڻي، (4) روحلاڻي، (5) بليلاڻي (6) اونراڻي.

(7) باشواڻي پاڙن جا ڪوسا رهن ٿا، جن جو هن وقت سردار غلام حيدر خان آهي. دادو ضلعي جي ڪوٽڙي تعلقي جا ڪوسا چئن مکيه پاڙن ۾ ورهايل آهن: (1) مٽيوال، (2) سلمن، (3) ڪلولاڻي ۽ (4) للاڻي، جن مان هر هڪ پاڙي جون شاخون ۽ ننڍيون شاخون نڪرن ٿيون. مٽيوال پاڙي جون مکيه شاخون هيٺيون آهن.

(1) بندواڻي، (2) مڪڙاڻي، (3) امناڻي، (4) سنجراڻي، (5) ڦرياڻي، (6) موندراڻي، (7) ڏتاڻي، (8) جهنڊاڻي (9) عيساڻي، (10) جوڳياڻي، (11) ٽڳياڻي، (12) گهنوراڻي ۽ (13) ملا.

انهن مان هر هڪ جون وري اڃائي ننڍيون شاخون آهن، جن جو ذڪر طوالت جو باعث سمجهي، پيش نٿو ڪجي. هن وقت سنڌن چڱو مڙس لعل بخش خان سنجراڻي آهي. اهڙي طرح سلمن پاڙي جون هيٺيون مکيه شاخون آهن: (1) ڦاناڻي، 02) ملهواڻي (3) عيساڻي، 04) ميرواڻي (5) للاڻي، (6) چاڪراڻي (7) الوداڻي، (8) فتحلاڻي، (9) نهالواڻي، (10) جوڳياڻي، (11) بليلاڻي.

جن جون وڌيڪ ننڍيون شاخون طوالت ڪري، هٿ نٿيون ڏجن. انهيءَ ساري قبيلي جو وڏيرو غلام حسين خان ڦاناڻي هو. جنهن ڪانپوءِ سندس پڳ سندس وڏي فرزند درل خان تي آئي: پر انهيءَ جي زماني ۾ انهيءَ پاڙي ۾ باهمي اختلاف پيدا ٿي پيا، جنهن جي صلاح نه ٿيڻ ڪري وڏيرا اٿرو جائي ويٺا ۽ هن ڪان پوءِ ڪنهن ڪي پڳ ڪانه ٻڌائي ويئي. ٽيون مکيه پاڙو للاڻي يا اسحاقاڻي جو آهي، جنهن جون مکيه شاخون هيٺيون آهن: (1) اسحاقاڻي، (2) پنجاڻي، (3) درياڻي، (4) گهراماڻي، (5) زيمڪاڻي، (6) ٻئالاڻي، (7) ڏيرناڻي ۽ (8) مناڻي آهن. انهن جون به ڪيتريون وڌيڪ ننڍيون شاخون آهن. سنڌن چڱو مڙس هن وقت الياس خان آهي. چوٿون مکيه پاڙو ڪلولاڻي آهي، جنهن جون مکيه شاخون هيٺيون آهن.

(1) لاسي، (2) پوراڻي، (3) هيبتاڻي، (4) ڪملاڻي، (5) ڪوڪاڻي، (6) ڄندواڻي، ۽ (7) گاهياڻي. انهن جون به ننڍيون شاخون آهن. منجهائن خان محمد خان وريل خان، عمر خان وغيره مکيه ماڻهو ٿي گذريا آهن. از انسواءِ سنڌ جي حيدر آباد ۽ ٿرپارڪر ضلعن ۾ هيٺين مکيه پاڙن جا ڪوسا رهن ٿا:

(1) گهراماڻي (2) احمداڻي، (3) صاحباڻي ۽ (4) مهڪاڻي وغيره.

سندس شخصي زندگيءَ جو احوال:

ميان محمد امين خان ڄاماڻي پاڙي جي ڪوسن مان سندس ناناڻي ڳوٺ مير حيات خان، تعلقي ٺل، ضلعي جيڪب آباد ۾ 11 ڊسمبر 1913ع تي ڄائو. سندس پڙڏاڏي جو نالو ميان ولي محمد خان عرف وليو خان هو، جو پنهنجي تر ۾ سخي مرد ٿي گذريو آهي. ان کي ٻه فرزند پيدا ٿيا: (1) مير حيات خان ۽ (2) محمد امين خان، محمد امين خان پوليس جي نوڪري ۾ گهڙي، سب انسپيڪٽريءَ جي عهدي تي پهتو. ۽ خلاف معمول، سارو وقت ايماندار ٿي رهيو. ان کي هڪ فرزند ميان عبدالعزيز خان نالي سان پيدا ٿيو، جنهن زمين سنڀالڻ جو ڪم ڪيو ۽ ڪفايت شعاريءَ ۽ محنت سان سکيو ستابو ٿي ويو. هن سندس چاچي مير حيات خان جي نياڻيءَ سان شادي ڪئي، جنهن مان کيس ٻه فرزند ڄاوا: (1) محمد امين خان ۽ (2) ميان نظام الدين خان.

ميان محمد امين خان ابتدائي تعليم ڪريم بخش خان ڪوسي جي ڳوٺ، تعلقي ٺل ۾ ورتي، جتان هو آدم پور، تعلقي نصير آباد ۾، ماستر عبدالرسول ڪوسي وٽ وڃي پڙهڻ ويٺو. اتان پنجون درجو پاس ڪري، موٽي اچي جيڪب آباد هاءِ اسڪول ۾ انگريزي پڙهڻ ويٺو. اتي کيس (1) مسٽر غلام قادر خان وڪيل ۽ (2) مسٽر شيوا رام ۽ پاڳچند جهڙن لائق استادن جي شاگردي جو شرف حاصل ٿيو. هن 1928 ۾، جيڪب آباد هاءِ اسڪول مان مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪيو. ان ڪانپوءِ ساڳئي سال جي آخر ۾ هي عليڳڙهه ڪاليج ۾ اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ داخل ٿيو. اتان 1933ع ڌاري بي اي پاس ڪري گريجوئيٽ ٿيو. ان ڪان پوءِ هي وڪالت پڙهڻ لاءِ اتي ئي لا ڪاليج ۾ پڙهڻ لاءِ ويٺو ۽ 1936ع ڌاري فرسٽ ايل ايل بي جو امتحان ڏنائين. ٻئي سال پروفيسر حليم پرو وائيس چانسلر ڪن

سببن ڪري، هن کي ڪاليج مان خارج ڪري ڇڏيو ان تي ڇوڪرن گهڻي هلچل هلائي. پر هن کي وري داخلا ملي نه سگهي: تنهنڪري هن کي واپس ڳوٺ اچي رهڻو پيو.

عليڳڙهه جي رهائش جي عرصي ۾ هن سر راس مسعود، ڊاڪٽر محمد اقبال ۽ نواب محمد اسماعيل ميرٺ واري سان واقفيت پيدا ڪري، سندن محبت مان مستفيد ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي. عليڳڙهه ۾ رهڻ وقت، هن جي ڪيترن نوجوانن سان واقفيت ۽ دوستي ٿي، جن مان ميان غلام احمد خان بن نواب محمد اسماعيل خان خاص ذڪر جي لائق آهي.

1935ع جي سڌارن جي ائڪٽ پاس ٿيڻ ۽ سنڌ جدا ٿيڻ بعد 1937ع جي اسيمبليءَ چونڊن ۾، جيڪب آباد ضلعي مان سردار جعفر خان بليدي، مير سهراب خان سرڪي ۽ مير زيب الدين خان سندرانڻي ميمبر چونڊجي آيا، سال جي آخر ۾ زين الدين خان وفات ڪري ويو. ان جي خالي ٿيل جاءِ لاءِ ٻه اميدوار بيٺا: هڪ سردار شير محمد خان بجارانڻي ۽ ٻيو ميان محمد امين خان کوسو، هڪ طرف بمبئي ڪائونسل جو ميمبر، لکها روپين جو مالڪ، سرڪار ۾ خاص اثر رکندڙ، لقب بردار، قوم جو سردار، عمر رسيده ماڻهو اميدوار هو. ٻئي طرف عليڳڙهه مان تازو آيل، غير تجربيڪار نوجوان شاگرد، وڏي قبيلي جي فرد هئڻ جي باوجود مال ۽ ملڪيت ۾ مقابلتاً گهٽ، سرڪار جي مخالف جماعت ڪانگريس جو اميدوار هو. سو به اهڙي ضلعي مان، جتي فرنٽيئر ائڪٽ جي موجودگيءَ ڪري، علمدار سياهه و سفيد جا مالڪ هئا. ملڪي ۽ قومي بيداريءَ جو نالو ئي ڪونه هو. پر تازو اهڙي ئي پٺتي پيل لاڙڪاڻي ضلعي ۾، جيڪو زميندارن ۽ وڏن ماڻهن جي جاگير رهندو آيو هو، شيخ عبدالمجيد سنڌي ضلعي جي پهرئين نمبر خاندان، زميندار ۽ سنڌ جي گورنر جي صلاحڪار سر شاهنواز ڀٽي کي اليڪشن ۾ شڪست ڏني هئي. هيءَ ٻي آزمائش هئي. ان اليڪشن ۾ ڊاڪٽر چوئٿرام گدواڻي، پير علي محمد راشدي ۽ ڪيترن قوم پرست مولوين ميان محمد امين خان جي مدد ڪئي. بخت ياور هوس. والد بزرگوار ۽ پير صاحب پرچونديءَ جون دعائون شامل حال هيس. هن مارچ 1938ع تي، چونڊ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي. اها ڪاميابي سنڌ اندر قومي خادمن ۽ جماعتي عيوضين جي ٻي ڪاميابي هئي.

هن وقت ته حالتون پنجاهه ورهيه پوئتي وڃي چڪيون آهن، ليڪن ان وقت کان پوءِ وري سنڌ جي عوام به اهڙي بيداريءَ ۽ بلند همتيءَ جو ڪو ثبوت نه ڏنو آهي.

الهه بخش وزارت ابتدا ۾ چڱا قدم کنيا. ان لوڪل باڊيز مان نامينيشن جو دستور ختم ڪيو. پير الاهي بخش صاحب، روينيو وزير، جو گشت خاص اهميت وارو هو. جنهن ڪاموري طبقي جي رعب کي گهڻو ڌڪ هنيو ۽ عوام جي اميدن کي اڀاري ڇڏيو: ليڪن اڳتي هلي، هن مضمون جي اول ۾ ذڪر ڪيل سببن جي ڪري، وزارت ۽ اتحاد پارٽيءَ ۾ اختلاف پيدا ٿي پيا. اسان وڃي مخالفت ۾ ويٺاسون. شيخ عبدالمجيد جي مشوري سان اڳوڻن نڪتل وزيرن جي طرفدارن جي مسلم ليگ پارٽي ٺهي، جا به مخالفت ۾ ويٺي. ان ڪانپوءِ جا احوال گهڻا ڏکيا آهن، جن جو مون "نئين سنڌ لاءِ جدوجهد"، "پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني" ۽ هن ڪتاب ۾ مختلف سياستدانن جي زندگيءَ جي احوالن جي سلسلي ۾ ذڪر ڪيو آهي. هتي ٻيهر انهن جو ذڪر ڪرڻ طوالت جو باعث سمجهي نٿو ڪريان. البته هتي هي چوڻ ڪافي ٿيندو ته اهو سمورو وقت ميان محمد امين خان خانبهادر الهه بخش مرحوم جو مددگار ٿي رهيو هو. هڪ وقت، بيمار هوندي، پاڻ کٽ تي، ڪانگريس پارٽيءَ جي مخالفت هوندي، الهه بخش وزارت کي بچائڻ لاءِ اچي ووٽ ڏنائين.

هي اڳ ۾ قوم پرست مسلمانن جو مصاحب ۽ حامي هو. ويتر جو خانبهادر الهه بخش مرحوم جي ڪوشش سان مولانا عبيدالله سنڌي سنڌ ۾ موٽي آيو، ته هن ان جي صحبت مان مذهبي ۽ سياسي معلومات حاصل ڪئي. مولانا مرحوم سندس پير طريقت، پير صاحب پرچونديءَ جو، فيض يافته بزرگ هو. پيو هن سياست هند تي، پنهنجي جلاوطنيءَ جي زماني ۾ حاصل ڪيل تجربي ۽ فڪر جي بنا تي نئين نقطي نگاهه کان روشني وڌي ٿي، جا مسلم ليگ ۽ ڪانگريس جي طريقي ڪار کان ڪجهه علحده هئي. "منزلگاهه فسادن ڪانپو". جڏهن هندن ۽ مسلم ليگ گڏجي الهه بخش وزارت کي شڪست ڏيئي، نئين وزارت قائم ڪرائي، ته انهيءَ موقعي تي، 1940 ۾، دهليءَ ۾ قوم پرست مسلم پارٽين گڏجي آزاد ڪانفرنس الهه بخش جي صدارت هيٺ ڪوٺائي. ميان محمد امين خان ان وقت به ساڻس شريڪ ڪار هو. ليڪن 14 مئي 1943ع تي، الهه بخش مرحوم جي شهادت ڪانپو"، سنڌي قوم پرست سياست ۾ جو خال پيدا ٿي پيو، ان هن کي دل شڪسته ڪري وڌو. سگهو ئي اسان جو به مسلم ليگ سان ٽڪر ٿي پيو. ليڪن اسان اجا ان جي مقصد جي حمايت ڪندا آياسون ٿي. ان ڪري هي ته اسان سان گڏجي سگهيو ٿي، نه مسلم ليگ ۾ وڃي سگهيو ٿي.

هي 1945ع تائين سنڌ اسيمبليءَ ۾ ميمبر هلندو آيو. ان ڪانپوءِ جيئن فرقه پرستيءَ جو دور شروع ٿيو، ته هي اسان سيني وانگر اسيمبليءَ کان ٻاهر رهجي ويو.

سياست ملڪ ۾ هن جا مون سان ڪيترين ڳالهين تي اختلاف هوندا هئا، ليڪن هن شخصي محبت ۽ عزت کي ڪڏهن ڪمزور ڪرڻ نه ڏنو. عين انهيءَ وقت جڏهن اسان وٽ الهه بخش وزارت خلاف سٽون پيئون سٽبيون هيون ۽ ٻنهي گروهن جي وچ ۾ اهڙا اختلاف هوندا هئا، جو باهمي ملاقاتون به بند ٿي ويون هيون. هيءُ شخصي مروت ڪري مون وٽ ايندو رهندو هو. بعضي منهنجا ڪي شريڪ ائين به چئي ويهندا هئا ته هي الهه بخش جو جاسوس ٿي، مون وٽ حال معلوم ڪرڻ اچي ٿو، ليڪن ان ڳالهه نه هن جي مروت ۾ رڪاوٽ وڌي، نه وري هن جي صداقت ۾ ڪو شڪ پيدا ٿيو. مرحوم ميران محمد شاهه ڪانپوءِ هي پيو دوست هو، جنهن سياسي اختلافن ڪري دوستانه تعلقاتن ۾ ڪڏهن به ويڇو نه وڌو.

پاڪستان جي قيام ڪانپو"، حالتن جي ناسازگاريءَ ڪري، هي قريبا گوشه نشين زندگي گذارڻ لڳو. ليڪن ملڪي سياست تي هي مستقل راءِ رکندو آيو ۽ مون سان تعلقات توڙيندو آيو. ڪراچيءَ کي جڏهن سنڌ کان جدا ڪيو ويو ۽ مون کي ان جي راهه ۾ رنڊڪ سمجهي ڳوٺ ۾ نظربند ڪيو ويو، ته هن کي ارمان ٿيو. ون يونٽ ٺاهڻ وقت وري مون کي قيد ۽ نظربند ڪيو ويو، تڏهن هن جيل ۾ ڪيئي خط لکي، اظهار همدردي ۽ صداقت ڪيو. ان ڪانپوءِ مارشل لا جو قيام ٿيو، ته وري قيد ۽ نظربنديءَ جي فال منهنجي نالي تي پيئي. مون نه سمگلنگ ڪئي هئي نه عهدن جو طالبو رهيو هوس، نه پرمٽون وٺي ملڪيت وڌائي هيم، نه وطن سان غداري ڪئي هيم، نه پاڪستان جو مخالف هوس - بلڪه هڪ حد تائين ان جي قيام ۾ منهنجو خاص هٿ هئو: سنڌ اسيمبليءَ ۾ پاڪستان جو ٺهراءُ مون پيش ڪري پاس ڪرايو هو، سنڌ ۾ مسلم ليگ جي تحريڪ کي زور وٺائڻ ۾ به مون وس آهر ڪا ڪوشش ڪئي هئي: تنهن هوندي به هاڻ جو مون کي ساڍن ستن سالن تائين قيد ۽ نظربند ڪيو ويو: ان لاءِ منهنجو ٻيو قصور ته نه هو، سواءِ ان جي ته ون يونٽ جو مخالف هوس ۽ سنڌ جي حقن جي حفاظت جو حامي هوس. ان جو غير واقفن کي ته ڪٿي پتو نه به هو، ليڪن پنهنجن کي ته هو. ان تي اهل وطن جو برتاءُ ڪيو. ان بعد مختصر ذڪر مٿي ڪري آيو آهيان ۽ هن صاحب جنهن انتهائي خلوص ۽ محبت جو اظهار ڪيو، اهو به ٻڌائي آيو آهيان.

آزاد ٿيڻ کان اڳ آءٌ هن نتيجي تي پهتو هوس ته سياسي محاذ تي اسان "ڊنڪرڪ" جي درجي تي پهچي چڪا هئاسون، اسان جي اڪثريت "سرڪار جي دعاگن" جون صفتون اختيار ڪري ويئي هئي. سياسي آزاديءَ يڪجهتيءَ ۽ قوم پرستيءَ جا عارضي طرح سلا سڙي چڪا هئا. عنصري حادثن اسان جي سياسي راهه ۾ اهي اڻ ٽر رڪاوٽون وجهي ڇڏيون هيون، جن جو ٽاڪڻ هن وقت اسان جي طاقت کان مٿي هو. اهڙين حالتن ۾ قومن جي قافلي کي ڪنهن سازگار موسم تائين ترسڻو پوندو آهي. ان وچ ۾ سندن قوت عمل کي ڪنهن ٻئي رستي تي مشغول ڪرڻو پوندو آهي.

تاريخ ۾ ڪيئي اهڙا مثال ملن ٿا، جڏهن ڪن قومن کي سياسي ۽ اقتصادي طرح ملياميٽ ڪيو ويو هجي: ليڪن سندن ڪلچرل ۽ اخلاقي بنياد پڪا هئڻ ڪري، ٿوري وقت اندر اهي پاڻ جهلي ويئون. يونان تي رومن جي قبضي بعد يوناني سياسي طرح محڪوم ٿي ويا، ليڪن ثقافتي نقطي نگاهه کان هو مستقل ۽ مضبوط هئا. ٿوري وقت اندر هنن رومن کي پنهنجي رنگ ۾ رڱي ڇڏيو. اجا تائين مغربي تهذيب يوناني تهذيب جي بنيادن تي اڏيل هلي اچي. ساڳي حالت مسلم ايرانين جي ٿي منگولن هٿان وچ ايشيا جي مسلم دنيا جي پائمال ۽ تباهه ٿيڻ بعد، ڪنهن نٿي سمجهيو ته هو وري اڳوٽيءَ جاءِ تي موٽي ايندا: پر سندن ڪلچر ۽ تهذيب سلامت هئڻ ڪري ٿوري وقت ۾، هنن فاتحن کي پنهنجي رنگ ۾ رڱي مفتوح ڪري ڇڏيو.

اهڙين حقيقتن کي نظر ۾ رکي، مون خيال ڪيو هو ته حال سياست کان ڪنارهه ڪشي ٿي، قوم کي اتحاد، حب الوطني، قوم پرستيءَ، خود شناسيءَ امن ۽ اصلاح نفس جي پيغام ڏيڻ لاءِ ڪلچرل پليٽ فارم تان تعليم ۽ تربيت جي اهڙي ڪا مهم شروع ڪجي، جنهن ۾ نه حڪام وقت کي سندن رموز مملڪت ۾ دست اندازيءَ جو انديشو پيدا ٿئي، نه مختلف سياسي گروهن ۽ مفاد کي سندن حاصلات ۽ ڪارڪردگيءَ ۾ دخل اندازيءَ جو خطرو محسوس ٿئي. بلڪه سڀ ۾ پرين پسڻ جي نقطه نگاهه کان هڪ اهڙو پليٽ فارم تيار ڪجي، جنهن تي مختلف عقيدن، سياسي نظرين، جماعتي گروهن ۽ طبقاتي مفاد جا ماڻهو، رواداريءَ جي بنياد تي پنهنجا نقطه نگاهه ۽ مفاد محفوظ رکندي، ملڪ جي گڏيل مفاد ۽ تحفظ لاءِ هڪ جاءِ تي ملي، صلاح مصلحت، تبادله خيالات ڪري، گڏيل قدم کڻي سگهن ۽ انهن ڳالهين جو سياست سان ڪو واسطو نه رهي.

مون کي تاريخ جي مطالعي مان اهو معلوم ٿيو ته نه صرف دنيا جي تاريخ بلڪه مسلم تاريخ ۽ سنڌ جي تاريخ ۾ ڪي اهڙا مواقعا آيا آهن، جن کي منهن ڏيڻ لاءِ اسان جي بزرگن مٿي ذڪر ڪيل طريقن تي ڪم ڪيو آهي. بني امين، بني عباسين يا ٻين مسلم حاڪمن جي دور حڪومت ۾ جڏهن خود مطلبي، نفس پرستي، خانه جنگي وڌي ويئي ته راسخ العلم، صالح ۽ دوربين حضرات، قوم جي شيرازي کي درهم برهم ٿيڻ ۽ بداخلاقيءَ کان بچائڻ لا"، سياست ملڪ کان ڪنارهه ڪشي ڪري، عوام جي بنيادي خامين کي، تاليف قلوب ذريعي، نفسي ۽ ذهني تربيت ڏيڻ طرف توجهه ڪيو، جنهن کي قديم مذهبي زبان ۾ "روحاني طريقه ڪار" سڏيو ٿي ويو. ان جو جديد زبان ۾ ترجمو "ڪلچرل اصلاح" ڪري سگهجي ٿو.

سنڌ ۾ پڻ اهڙين حالتن کي مدنظر رکي، اسان جي بزرگان طريقت، جهڙوڪ حضرت قلندر شهباز عليه الرحمت، مخدوم بلاول عليه الرحمت، شاهه عنايت الله صوفي عليه الرحمت، شاهه عبداللطيف عليه الرحمت، سچل سرمست عليه الرحمت ۽ پير صاحب پرچوندي عليه ۽ ٻين اڪيچار بزرگن مرده قوم ۾ خودشناسيءَ، حب الوطنيءَ، اتحاد ۽ محبت ۽ امن جي پيغام کي پکيڙيو. افسوس اهو آهي ته ورهين گذرڻ بعد هڪڙن انهن جي ساديءَ ۽ سليس تعليم کي رڳو ڪرامتن، خدا رسيدگيءَ ۽ روحانيت سان منسوب ڪري، مافوق الفطرت ڳالهين سان مشابهت ڏيئي، سنڌن پوين لاءِ ڪمائيءَ جو ذريعو ڪٽي بنايو. ٻين انهن جي پوين کي نفس پرستيءَ، رجعت پسنديءَ، توهمات ۽ بدعات جو ڪارڻ سمجهي، نظرانداز ڪرڻ گهريو. اسان کي دراصل "لقد ڪان في قصصهم عبرت الاولي الباب" مان سبق وٺڻ گهرجي. جڏهن به ڪنهن قوم ۾ تنزل جا آثار نظر ايندا آهن، ته سنڌن اصلاحي رهبرن، قومي هيرن، ذهني حڪيمن جي روايتن، قولن ۽ حڪمن احڪامن مان مدد وٺڻي پوندي آهي.

جهڙي طرح هنن اصلاحي بزرگن جا نالا ڄاڻايا اٿم، اهڙيءَ طرح اسان جي دنياوي مجاهدن جي زندگيءَ جا ڪارناما به اسان ۾ وطن پرستي ۽ همت افزائي پيدا ڪري سگهن ٿا. مثلاً، (1) دودو سومرو، (2) نواب درياهه خان، (3) مخدوم بلاول عليه الرحمت، (4) سيد حيدر عليه الرحمت، (5) مير شير محمد خان ٽالپر، (6) رئيس غلام محمد خان ڀرڳڙي (7) سيٺ هرچندرا ۽ وشنداس (8) مسٽر جمشيد مهتا، (9) مولانا عبيدالله سنڌي، (10) مرحوم الهه بخش سومرو، (11) شيخ عبدالمجيد سنڌي ۽ ٻين قومي سرفروشن جي زندگيءَ جا احوال اسان ۾ ڪافي بيداري ۽ حوصله افزائي پيدا ڪري سگهن ٿا.

انهيءَ نقطه نگاهه کان جڏهن حڪومت مون تان نظربنديءَ جا احڪام هٽائي، ٻاهر گهمڻ ڦرڻ جي اجازت ڏني، ته پهريائين سنڌ جي مکيه صوفيائي ڪرام جي درگاهن جون زيارتون ڪري، سروي ڪيم ته آيا اهي صاحب، جن سنڌ جي تهذيب، اصلاح نفس، خودشناسيءَ ۽ حب الوطنيءَ لاءِ پنهنجي قول ۽ فعل ذريعي خدمت ڪئي هئي، جن جي درگاهن تي اڄا تائين لکين ماڻهو سال بسال ويندڙ آهن، تن مرڪزن جي ذريعي سنڌين کي مٿي ذڪر ڪيل ڳالهين جو پيغام پهچائي سگهجي ٿو يا نه؟ ڪن منهنجي دوستن منهنجي مذهبي عقيدن ۽ گذشته روايات کي مدنظر رکي، ان کي لڪ(Camouflage)، منافقي ۽ خوش فهميءَ سان تعبير ڪيو. ڪن منهنجي ان تحريڪ کي گمراهي، رجعت پسندي، شڪسته خيالي ۽ ڪج فهميءَ سان تشبيه ڏني. مون مٿي ذڪر ڪيل ڪنهن به عتاب يا طعني جي پرواهه نه ڪري، رٿيل پروگرام کي پورو ڪيو. مون کي خبر هئي ته آءٌ انهن درگاهن تي فيض حاصل ڪرڻ، ڪرامتون طلبڻ، روحاني رمزن پروڙڻ لاءِ ڪونه وڃي رهيو هوس، ۽ نه پير پرستيءَ سجاده نشين جي اقتدار کي وڌائڻ ۽ ماڻهن کي توهمات ۾ ڦاسائڻ جي خيال سان زيارتون ٿي ڪيم. منهنجو مقصد پڌرو هو، انهن بزرگن کي مون محبت، حب الوطنيءَ، خودشناسيءَ، امن ۽ قربانيءَ جو پيغام پهچائيندڙ ڄاتو هو. انهن جي سلام ڪرڻ ۾ ڪهڙو عيب هو! جڏهن اڄڪلهه لينن، نيپولين، هن بيت سين، مصطفيٰ ڪمال، مهاتما گانڌي ۽ جناح صاحب جي مزارن ۽ مرقدن تي وڃڻ نه صرف عيب شمار نٿو ڪيو وڃي، بلڪه قومي فرض سمجهيو وڃي ٿو . ان سفر ۾ مون نه صرف صوفيائي ڪرام جي زيارت ڪئي بلڪه نواب درياهه خان، بلاول شهيد، الهه بخش سومري جي مزارن تي به سلام ڀريو.

آخري سلامي زنده ماڻهن مان ميان محمد امين کوسي جي ڀريم. هاڻ سوال اٿندو ته اڳين درويشن، قومي هيرن جي زيارت مان ته ڪجهه معنيٰ ۽ مطلب نڪري سگهي ٿو. پر محمد امين کوسي جهڙي گوشه نشين، نيم مجذوب سياستدان ۾ مون ڇا ڏٺو هو، جو ان وٽ سنڌس ڳوٺ هلي ويس. ان لاءِ سنڌس سياسي ۽ مذهبي اعتقادات ۽ ڪردار جو ذڪر ڪري، ناظرينن تي ڇڏيندس ته پنهنجا نتيجا پاڻ ڪين.

سنڌس سياسي ۽ مذهبي نظريا ۽ اعتقاد:

هي بنيادي طرح جذباتي ماڻهو آهي، پر غور ۽ فڪر جي صفتن کان خالي نه آهي. سنڌس اڪثر سياسي ۽ مذهبي نظريا ۽ اعتقاد ڪن سوچيل خيالن تي ٻڌل ٿين ٿا ۽ سي به زماني جي تبديل سان مختلف مرحلن مان پئي گذريا آهن. هڪ مذهبي گهر ۾ پيدا ٿيڻ ڪري ديني اثرهن تي اصل کان پيل هو، ليڪن هر تعليم يافته، صاحب فڪر نوجوان وانگر هڪ وقت هن تي اهڙو به گذريو آهي، جو ذري گهٽ هي وڃي ناستڪ ٿيو هو. ليڪن آهستي آهستي موٽي پنهنجي ماڳن تي آيو آهي. هن وقت خدا، پيغمبير ولين، دين اسلام جي افاديت ۾ پڪو ويساهه ويٺل اٿس. روزي نماز جو پابند ۽ تهجد گذار آهي. پير صاحب پرچونديءَ جي روحاني رهبريءَ، مولانا عبيدالله سنڌيءَ جي سياسي نظريي، سرزمين سنڌ جي روشن مستقبل ۽ اتحاد انساني، امن عالم ۽ ماڻهن جي ترقيءَ لاءِ سنڌ جي خاص حيثيت ۽ پيغام ۾ پڪو ويساهه ويٺل اٿس.

هي اڪثر مختلف خيالن ۽ نقطه نگاهن کي ڪثرت الفاظ ۾ اهڙو منجهائي ڇڏي ٿو، جو رواجي طرح انهن کي سلجهائي، معنيٰ ۽ مطلب ڪڍڻ ڏکيو لڳي ٿو. جيتوڻيڪ کي ڳالهيون آسان ۽ عام فهم ڪري ٿو، ليڪن لفظن جي انبار ۾ اهي ڳجهارتون بنجي پون. اڄڪلهه مشغولين جي ڪثرت ڪري، ماڻهو هر شيءِ

تي سطحي نظر ڪرڻ جا عادي ٿي پيا آهن. ڪنهن کي فرصت آهي ته لمبيون تقريرون ۽ ڊگها خط پڙهي، انهن مان معني@ ۽ مطلب ڪيڻ جي ڪوشش ڪري؟ جيتري قدر مون سندن مذهبي ۽ سياسي نقطه نگاهن کي سمجهيو آهي، ان جو لب لباس هيٺ ڏيان ٿو:

(1) دين اسلام کي هو آخري ۽ مڪمل مذهب سمجهي ٿو. (2) هو انسانذات جي نجات ان جي پوئلڳيءَ مان ٿيڻ جو قائل آهي (3) حقيقي اسلام جي صحيح تشريح ۽ تعبير صرف سرزمين سنڌ مان ٿيڻ تي يقين رکي ٿو. (4) انهيءَ تعبير جو جملي اولياءِ ڪرام سنڌ طرفان آخري مفسر پير صاحب پرچونديءَ کي ڄاڻي ٿو. (5) هن جو چوڻ آهي ته مولانا عبيدالله سنڌي پير صاحب پرچونديءَ جو فيض يافته هو، تنهنڪري انهيءَ جي پيغام جي، شاهه ولي الله دهلويءَ جي فلسفي ۽ حاصل ڪيل تجربي جي بنا تي، هن صحيح ترجماني ڪئي آهي. (6) مولانا عبيدالله جي ان ترجمانيءَ ۽ تعليم کي سمجهڻ لاءِ جنهن روحاني ۽ علمي ڪليد جي ضرورت آهي، سا سندس (يعني ميان محمد امين جي) هٿ ۾ ڏني ويئي آهي.

اهي اهڙيون دعائون آهن، جن ۾ هاڻوڪي دور جو مذهب کان برگشته نوجوان ويساهه رکي، سا ڳالهه ذرا مشڪل نظر اچي ٿي. از انسواءِ روايتي مذهب جا دعويدار به ان کي ايڏي اهميت ڏيڻ لاءِ تيار نه آهن.

اڄڪلهه جي مذهب کان ڇرڪيل نوجوان جا سندس مٿي ذڪر ڪيل خيالن بابت هيٺيان تاثرات ٿين ٿا:

(1) جنهن دين اسلام کي دنيا جو آخري ۽ مڪمل مذهب سمجهيو وڃي ٿو، ان جي ترجماني ۽ تشريح اڪثري جاهل ملا ۽ وهم پرست پيرن طرفان پئي ڪيئي وئي آهي، جي اڪثري حڪمران طبقي جا دوالبيند ۽ پيٽ جا پوڄاري پئي رهيا آهن. سندن دين جي تشريح چند عبادات، رسومات، توهمات، ۽ قديم فرسوده اعتقادات ۽ قوانين شريعت تائين محدود پئي رهي آهي، جا موجوده هنري ۽ سائنسي دور جي بدليل معاشري، وقتي تقاضائن، نين علمي کوجنائن ڪري بيڪار ۽ بي معنيٰ پئي ڏسڻ ۾ اچين.

(2) سنڌ جي درويشن ۽ بزرگن اڳي ڇا به ڪيو - برابر ملڪ ۽ ماڻهن جي رهبريءَ ۽ خدمت لاءِ پاڻ پتوڙي، انهن جي اصلاح ڪيائون: پر هن وقت انهن جا اڪثر جاءِ نشين قديم روايات ۽ "پيغام سنڌ" وساري، درگاهن کي پنهنجي گذر معاش، هوس پرستي، اقتدار ۽ معتبريءَ جي حصول لاءِ ڪتب آڻي رهيا هئا. انهن جو اهو گروهه بيڪار ۽ نقصانڪار بنجي چڪو هو. هن زماني ۾ روحانيت جي نالي ۾ ماڻهن کي وري ان طرف رجوع ڪرائڻ، رجعت پسنديءَ جي اڏن کي تقويت پهچائڻ جي برابر هو.

(3) مذهبن جو رول اڳئين زماني ۾ ڪهڙو به رهيو هجي، هن وقت اهي ماڻهن ۾ نفاق، نفرت، فرقه پرستي ۽ رجعت پسندي ڦهلائي، عقل کان منحرف ڪرڻ جا ذريعا بنجي چڪا هئا. اهي چند ڪتابن ،بزرگن جي صداقت ۽ معصوميت ۾ ويساهه رکائي، ملا ۽ پير جي عوام مٿان تسلط قائم رکڻ جا ذريعا ٿي ڪم اچن ٿا. ترقي پسند، صاحب علم نوجوان سمجهي نٿو سگهي ته اهڙي قسم جي مذهب مان انسانذات جي نجات ڪهڙيءَ طرح حاصل ٿي سگهي ٿي.

(4) هنن کي ميان محمد امين کوسي جي اها دعويٰ ته اسلام جي صحيح تعبير ۽ تشريح سرزمين سنڌ مان ٿيڻي آهي، ان جو آخري پيغام رسان پير صاحب پرچونڊي ۽ ترجمان مولانا عبيدالله آهي، سمجهڻ ذرا ڏکيو پيو لڳي - خصوصا جڏهن ڏسن پيا ته پير صاحب پرچونديءَ جا موجوده پوئلڳ انهيءَ تعليم جو صحيح نمونو پيش نٿا ڪن.

(5) مولانا عبيدالله بيشڪ موجوده دور جي عالمن ۾ جليل القدر بزرگ ٿي گذريو آهي. ليڪن هن ولي الاهي فلسفي جي بنياد تي جيڪا اسلام جي نئين تعبير ڪئي آهي، سا موجوده دور جي مذهبي عالمن، جهڙوڪ علامه شيخ محمد اقبال، علامه مولانا ابو العلي مودودي ۽ ٻين جي تشريح ۽ قديم روايتي اسلامي تعبير کان مختلف هئي. از انسواءِ خود اها تشريح به موجوده هنري ۽ سائنسي دنيا جي معلومات ۽ ضروريات جي ڪسوٽيءَ تي ٺهڪي نٿي اچي.

(6) کوسي صاحب کي، سندس ڪثرت گفتگو مذهب، سياست ۽ روحانيت جي متضاد تشريحن جي موجودگيءَ ۾ اڄڪلهه جو نوجوان مذهب، روحانيت ۽ سياست جو ڪليد بردار تسليم ڪري، اها اهڙي ڪڙي گولي آهي، جا ڳهڻ هن لاءِ مشڪل پئي نظر آئي.

کوسي صاحب هاڻ جا نئين کوجنا ۽ دعويٰ ڪئي آهي، سا هيٺين طرح آهي:

(1) مذهب جي غلط تشريح ۽ ان جي استعمال غرضي (ايڪسپلائيٽيشن) ڪري دهريت جي زور وٺي وڃڻ کان بچاءُ ڪرڻ لازمي آهي.

(2) مذهب ۽ روحانيت جي عدم موجودگيءَ ۾ اتحاد ۽ امن عالم جو حصول مشڪل ٿي پوندو.

(3) اتحاد ۽ امن جي غير موجودگيءَ ۾ دنيا ترقي جي عيوض تباهيءَ ڏي وڃي رهي هئي.

(4) انهيءَ عالمي مشن جي سرانجاميءَ لاءِ سرزمين سنڌ کي خاص پيغام ڏيٺو هو.

(5) انهيءَ پيغام پکيڙڻ لاءِ سنڌ جي سياسي، اقتصادي ۽ ذهني آزاديءَ جي ضرورت هئي.

(6) اها آزادي پاڪستان جي مضبوطي ۽ حفاظت جي عيوض ضمانت هئي.

(7) ايشيائي ۽ آفريڪائي ملڪن جي آزادي، اتحاد، امن ۽ ترقي لاءِ هندستان ۽ پاڪستان جي باهمي سمجهوتي جي از حد ضروري هئي.

(8) ايشيائي ۽ آفريڪائي ملڪن جي آزادي ۽ ترقي امن عالم جي ضامن هئي.

(9) انهن ڪمن جي سرانجام اسلام جي چوڏهن سو ورهين جي مشن جو مقصد هئي.

(10) انهن سمورن ڪمن جي سرانجاميءَ جو بار، بقول ڪوسو صاحب، سنڌ جي ولين، بزرگن ۽ قدرت طرفان مون تي يعني جي ايم سيد تي رکيو ويو هو.

آسمان بار امانت نتوان ڪشيد، قرعه فال بمن ديوان زدند

اهي اهڙيون دعوائون آهن، جن جي صداقت ۽ صلاحيت ۾ عوام ۽ خاص کي اعتبار اچي، سو ته مشڪل پيو نظر اچي. مون لاءِ ته اها ڳالهه ڪرڻ به پنهنجي پاڻ تان مذاق ڪرڻ کان گهٽ ڪانهي. مون کي پنهنجي عيبن ۽ ڪمزورين جي مدنظر ڪوسي صاحب کان اها ڳالهه ٻڌندي ڏڪ وٺيو وڃي.

هاڻ اچو ته سندس انهن ڪمن جي سرانجاميءَ لاءِ سندس رٿيل طريقه ڪار تي نظر ڪريون.

(1) سياست عمليءَ جي جٿابندين ۽ خلفشارن کان علحده تي هڪ گڏيل ڪلچرل پليٽ فارم تيار ڪجي، جتان انهيءَ پيغام جي مشتهري ڪجي.

(2) مٿي ذڪر ڪيل سنڌي بزرگن طرفان سنڌ جي پيغام کي سندن مرڪزن تان، نئين زبان ۽ انداز ۾ پيش ڪري، عوام تائين پهچايو وڃي.

(3) سنڌ جي قديم ۽ جديد هيرن ۽ قومي خادمن جي ڪارڪردگيءَ ۽ خدمات کي عوام تائين پهچايو وڃي.

(4) موجوده حڪومت سان مٿين ذڪر ڪيل مقصدن جي حصول لاءِ تعاون ڪري، ان جي نزديڪ اچڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي.

(5) حڪومت خلاف موجوده سياسي پارٽين جي جمهوريت، مذهب ۽ مختلف نعرن جي ڦندي ۾ ڦاسڻ کان ڪنارو ڪجي: ڇاڪاڻ ته هن جي راءِ موجب، نه انهن جمهوريت جي علمبردارن، نه مذهبي مهندارن جون روايتون ۽ ڪارناما اهڙا هئا، جن مان سنڌ جي مشڪلاتن جو حصل حاصل ٿي سگهڻ وارو هو.

(6) هن کي جنرل محمد ايوب جي صلاحيت ۾ ويساهه ويٺل هو. سمجهي ٿو ته سٺيءَ صلاح ۽ مشوري سان ڪيس سندس موجوده ماحول ۽ پابندين کان آجو ڪري، هن کان وڏا ڪم ڪرائي سگهجن ٿا.

(7) هو شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ کي موجوده دور جو سنڌ، پاڪستان ۽ ڀارت جو بهترين مفڪر، ايماندار ۽ مدبر سياستدان سمجهي ٿو. سندس خواهش آهي ته ڪهڙيءَ به طرح شيخ صاحب کي باز آڻي، سندس مٿي ذڪر ڪيل پاليسيءَ مطابق ڪم ڪرڻ لاءِ آماده ڪري.

(8) هو مرحوم الهه بخش کي مسلم ليگ جي متابعت نه ڪرڻ، هندستان جي ورهاڱي جي مخالفت ڪرڻ" مسلمانن جي جداگانه قومي نظريي ۾ اعتاد نه رکڻ، سنڌ کي آل انڊيا سياسي جماعتن جي آڪاڙي ٿيڻ جي پاليسيءَ کان بچائڻ جي روش اختيار ڪرڻ سبب بهترين سياستدان ڄاڻي، ان کي سنڌ جي خادم سياستدان جو نمونو ماڊل بنائڻ گهري ٿو.

(9) هو سندس ڳوٺ عزيز آباد کي سنڌي نوجوان ڪارڪنن جي تربيت لاءِ آشرم (خانقاهه) بنائڻ جو خواهشمند آهي - جهڙيءَ طرح مهاتما گانڌيءَ سابرمتي ۽ وارڌا ڪي آشرم بنايو هو.

اهي ڳالهيون آهن، جي هن مون ڏانهن سندس لکيل مختلف خطن ۾ ظاهر ڪيون آهن. انهن خطن کي مون کان سواءِ نه ڪنهن پڙهيو آهي، نه ڪو شايد انهن کي پڙهڻ لاءِ تيار ٿئي. ان لاءِ عام ماڻهو ڪهڙا راءِ رکن ٿا، ان لاءِ مثال طور هيٺ ٻن صاحبن جا رايا ملاحظي لاءِ درج ڪريان ٿو.

محترم ميان حيدر بخش جتوئي هڪ دفعي مون وٽ ملاقات لاءِ آيل هو: ان وقت ميان محمد امين کوسي جي خطن جو بنڊل ٽپال ۾ آيل هو. انهن مان مختصر لب لباب ڪيس ٻڌائڻ جي ڪوشش ڪيم. هن جواب ڏنو ته ۽ مون سمجهيو هو ته گذريل ساڍن ستن سالن جي نظربنديءَ جي عرصي ۾ ڪيل مطالعي، غور ۽ فڪر بعد ڪو عقل پرايو هوندو پر ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته توکي ڪجهه به عقل نه آيو آهي. ههڙيءَ خلافات جي طويل خطن پڙهڻ" خلاف عقل ۽ شيخ چليءَ جهڙين ڳالهين طرف توجهه ڪرڻ مان توکي آخر ڪهڙو ٿو فائدو ٿئي! خبردار، جيئن اڳي منڌل خيالن ۽ غلط جذبات جي بنياد تي ڪي اهڙا ڪم ڪيئي، جن جون ڪيتو تون ۽ اسان لوڙي رهيا آهيون، تيئن متان ڪاوري ٻئي دفعي اهڙي غلط ڪئي اٿئي"!

ٻئي دفعي سيد ميان خير شاهه نواب شاهه وارو مجلس ۾ ويٺو هو، ته مون کي هڪ وڏو بنڊل خطن جو سوين صفحن تي مشتمل مليو. مون ڪجهه پڙهي ان جو اختصار ڪيس ٻڌائڻ جي ڪوشش ڪئي. جواب ڏنائين ته "ميان محمد امين کوسو واندو آهي، جو هر هفتي سوين صفحن جا خط تو ڏي موڪلي ٿو. تون به واندو آهين، جو اهي غور سان پڙهين ٿو. ٻئي پنهنجو قيمتي وقت اهڙي طرح ضايع ڪري رهيا آهيو. اهو اوهان جو ڪم آهي. ماڻهو ناول پڙهڻ ۾ واندڪائيءَ جي وندر لاءِ ڪيترو وقت صرف ڪن ٿا. جي اوهان به انهيءَ نقطه نگاهه کان وقت صرف ڪندا ڪريو ته فڪر نه آهي: پر توکي هڪڙو عرض ڪري ٿو ڇڏيان ته متان تون انهيءَ ذوکي ۾ چي ته واقعي سنڌ، پاڪستان، ڀارت، ايشيا ۽ آفريڪا جي معاملات سلجهائڻ جي واڳ، بقول کوسي صاحب، سنڌ جي درويشن ۽ بزرگن طرفان تنهنجي حوالي ٿي ويئي آهي ۽ تون واقعي انهيءَ پد تي پهچي ويو آهين. اها ڳالهه شيخ چليءَ جي هوائي قلعن جي برابر ٿيندي.

توکي تاريخ مان سبق وٺڻ گهرجي ته علامه شيخ محمد اقبال اهڙن ئي هوائي خيالن جي بنياد تي هندستان جي پنتي پيل مسلمانن کي وحدت خيال ۽ عمل تي بنيل قوم قرار ڏيئي، ڪين دنيا جي رهبريءَ ۽ امانت جو حقدار بنائي، جدا ملڪ وٺڻ جي ترغيب ڏني. توکي خبر آهي ته گذريل چاليهه سالن ۾ عوام ۾ سجاڳي آڻڻ ۽ خواص کي سندن قومي فرض ادائي کان واقف ڪرڻ لاءِ تو ۽ تنهنجي ٻين ساٿين ڪيڏا نه ڪشالا ڪاٽيا، محنت ۽ مزدوري ڪئي! ليڪن وريو ڪجهه به ڪونه آهي.

سنڌين جي مٿانهين طبقي، جنهن ۾ پير، سيد زميندار، ڪامورا ۽ واپاري اچي وڃن ٿا. تن نه خود مطلبي ڇڏي آهي نه قوم شناسيءَ جو جذبو پيدا ٿيو اٿن. منجهن بزدلي ۽ بي غيرتي گهر ڪري ويون آهن. خانه جنگيءَ ڪري هزارن ورهين جي ميراث يعني سنڌ هٿن سان وڃائي ويٺا آهن. اجا تائين ڪين ڪيل گناهن ۽ حرڪتن جو احساس پيدا ڪونه ٿيو آهي. "چري ڪيئن ڇي ويران ويروڌ" - هر روز حڪمران طبقي جي خوشنوديءَ لاءِ هڪٻين تي چڙهت ڪري رهيا آهن. عوام اهڙي خواب خرگوش ۾ ستل آهي، جو باوجود مٿي ذڪر ڪيل حرڪتن جي، انهيءَ طبقي جا پوئلڳ ٿيا وتن، اهڙيءَ حالت ۾، ان لشڪر جي آذار تي تون ۽ ميان محمد امين کوسو سنڌ جي وجود بحال ڪرائڻ، ۽ پاڪستان ۽ هندستان کي سمجهوتي تي آڻڻ، ايشيائي اتحاد ۽ امن قائم ڪرائڻ ۽ انسانذات کي تباهيءَ کان بچائڻ جي خوش فهميءَ ۾ مبتلا نه ٿجو! درويشن جون دعائون ڪنهن ڪم نه اينديون. متان ائين سمجهيو اٿئي، ته واقعي اوهان ۾ اهڙي قوت پيدا ٿي ويئي آهي! تون سنڌ خاطر ساڍا ست سال جيل ۽ نظربنديءَ ۾ رهئين ڪنهن ماڻهوءَ آواز ڪڍيو، ته اخبارن اکر لکيو، وڏا ماڻهو، باوجود، دوستيءَ جي دم جي تنهنجي نزديڪ اچڻ کان به پيا ڊڄڻ ته متان اها ڳالهه سندن آقائن جي ناراضگيءَ جو باعث بنجي. سنڌي مختلف گروهن ۾ ورهايا پيا آهن. هڪڙا خود مطلب، بزدل ۽ بي غيرت آهن، ٻيا ملا جي آڱر سان ٻڌا پيا آهن، جن کي مذهب جي نالي مفلوج ڪري ڇڏيو آهي.

ٽيان مٿين ٻنهي گروهن جي ردعمل ۾ مذهب کان بيزار ٿي، دهريت ۽ ڪميونزم ۾ ملڪ جي نجات ڏسن ٿا. اهي ٽيئي گروهه هڪٻين کان ايترو پري ۽ متضاد آهن، جو انهن جو اختلافن کي پاسي رکي، ڪن گڏيل مقصدن خاطر هڪ پليٽ فارم تي گڏجي، صلاح مصلحت ڪرڻ ۽ اختلافن جي باوجود باهمي رواداريءَ جو سلوڪ اختيار ڪرڻ، مشڪل نظر اچي ٿو - اين خيال ست و محال ست وجنون".

ليڪن اهڙن صريح ۽ واضح نصيحتن ۽ هدايتن هوندي به، مون ساري ۽ سنڌ جي اڪثر مکيه درگاهن جي زيارت ڪري، انهن جي مرڪزي جاذبيت کي ملڪ ۽ قوم ۾ احساس خودشناسيءَ، اصلاح نفس ۽ اخلاقي درستگيءَ لاءِ مرڪز ڪري ڪتب آڻڻ لاءِ سروي ڪئي ۽ بزم صوفيائي سنڌ جي قائم ڪرڻ جو ارادو ڪيم. ڪي دوست اجا تائين مون کي چئي رهيا آهن ته اهي درگاهون سندن موجوده حالت ۾ پير پرستيءَ هوس پرستيءَ ۽ جهالت جا اڏا ٿي ڪم اچي رهيون

آهن. منجهائن روحانيت، قوم پرستيءَ، خود شناسيءَ، اتحاد، امن ۽ ترقيءَ جا ڪم حاصل ٿيڻ مشڪل مسئلو آهي: ليڪن باوجود ان جي انهيءَ نئين تجربي جي آزمائش لاءِ ڪوشش ڪري رهيو آهيان.

اڪثر ڏٺو ويو آهي ته جڏهن ڪي ماڻهو بيماريءَ يا ڪنهن تڪليف ۾ ڦاسن ٿا، علاج ۽ حيلن مان ڪو فائدو حاصل نٿو ٿئين ته دعائن ۽ لڪل مافوق الفطرت طاقتن طرف رجوع ٿين ٿا. ان مان اگر جسماني صحت يا فائدو حاصل ڪري نٿا سگهن، ته نفسياتي تسڪين حاصل ڪن ٿا. ائين پيو ٿئي ۽ ٿيندو آيو آهي. شاهه صاحب اهڙين حالتن لاءِ چيو آهي ته:

گهڙو ڀڳو، منڊ مئي، وسيلا ويا،

تهان پوءِ سئا، سهڻيءَ سڏ ميهار جا!

ويچاريءَ واري، وڏا ڪم ڪريم تي!

جڏهن ظاهري اسباب سامهون آيل مصيبتن ۽ مشڪلاتن مان نجات حاصل ڪرڻ جا مفقود ڏسڻ ۾ اچن ٿا، چو طرف اوندهه اونڌوڪار پيئي نظر اچي ته ان وقت نوان حيلا وسيلا ڳولڻا پون ٿا، تاريخ شاهد آهي ته جڏهن ڪن شخصن يا قومن جي ترقيءَ جي راهه ۾ ڪي پهاڙ اڏو اچيو وڃن، ته ڪن شخصن يا قومن جي ترقيءَ جي راهه ۾ ڪي پهاڙ اڏو اچيو وڃن ته انهن مان ڪيترا عام راهون ۽ رستا ڇڏي، نيون راهون ۽ رستا اختيار ڪري، زندگيءَ جي جدوجهد ڪي ڪنهن نه ڪنهن نموني قائم رکيو اچن. شاعر چيو آهي ته "اگر کهو گيا اک نشيمن تو کيا غم، مقامت آه وفغان اور بهي هين"، اسان پڻ بنهه ساڳئي دور مان گذري رهيا آهيون، اسلام، پاڪستان، مسلم قوم جي نالي ۾ اسان جي هزارن ورهين جي قومي روايات، حاصلات، آزادي ۽ ڪلچر جي تباهيءَ جا جملي اسباب اچي ڪٺا ٿيا آهن. دادرسيءَ جا آئيني طريقا ختم ٿي چڪا آهن. غير آئيني رستا ٿيا آهن. دادرسيءَ جا آئيني طريقا ختم ٿي چڪا آهن. غير آئيني رستا بدامنيءَ جو باعث آهن. ازانسواءِ نه اسان ان لاءِ تيار آهيون نه توفيق اٿئون. هن وقت اسان لاءِ صرف ڪلچرل پليٽ فارم بچيو آهي، جنهن تان عوام ۾ خودشناسيءَ، همت، حب الوطنيءَ، محبت، امن ۽ انصاف جو پيغام پکيڙي سگهون ٿا. ان ۾ حڪمران طبقي جي مفاد سان سڌو ٽڪر نٿو ٿئي. حاڪم ڪير به هجي اسان کي ان ۾ ڪا دلچسپي نه هئڻ گهرجي. اسان کي صرف اصلاح نفس، ذهني تربيت ۽ اخلاق جي درستيءَ لاءِ ڪم ڪرڻ گهرجي.

موجوده دور ۾ سر سيد احمد خان اعليٰ مذهبي ۽ سياسي مجتهد ٿي گذريو آهي. هن جڏهن محسوس ڪيو ته انگريزي حڪومت انتظامي صلاحيت، علم، سائنس ۽ جديد اسلح ڪري مضبوط ۽ مستحڪم ٿي چڪي هئي ۽ انهن کان سياسي ميدان تي جنگ ڪٽڻ جو ترت ڪو امڪان نظر نٿي آيس، ته باوجود حريت پسند ديوبندي گروهه طرفان مٿس بزدليءَ ۽ غلاميءَ جي طعني ۽ الزام لڳڻ جي، هن مسلمانن جو سمورو توجهه انگريزي تعليم پرائڻ ۽ پنهنجي ڪلچر جي بچائڻ طرف ڏياريو. پاڪستان اڄ ان جو نتيجو آهي. مهاتما گانڌيءَ جڏهن به ڏٺو ٿي ته حڪومت جي سختي قومي ڪارڪنن جي همت ۽ حوصلو ڪمزور ڪري ٿي ڇڏيو، ته هن يڪدم طريقه ڪار بدلي، سياست کان ڪنارهه ڪشي ڪري، سوشل فارم، اڇوته جي اصلاح، ايڪانامڪ ترقي ۽ صحت عام طرف توجهه ڏنو ٿي.

تعداد ۾ اسان گهٽ آهيون. علم، اخلاق، يڪجهتي، خود شناسيءَ سرمايي وغيره ۾ پوئتي پيل آهيون. جمهوريت جو قيام ڪهڙيءَ طرح ترت اسان جي جملي مسئلن جو حل ٿي سگهي ٿو! جيستائين اسان قوم جي ڪلچرل تاڃي پيٽي کي مضبوط بنائڻ لاءِ ڪوشش نه ڪئي آهي، تيسين اسان پراڻن آزمايل سياسي پيچرن سان قومي منزل مقصود تي پهچي ڪين سگهنداسون.

اسان جي سياست هن وقت تائين قومي خدمت، عوام جي ڀلي ۽ ملڪ جي ترقيءَ لاءِ نه پئي رهي آهي، بلڪه شخصي ۽ طبقاتي مفاد لاءِ پئي ڪتب آندي ويئي آهي. ان اسان ۾ نفاق، بزدلي ۽ خود مطلبيءَ جي موتمار عيبن کي پئي پيدا ڪيو ۽ وڌايو آهي.

اهي ۽ ٻيون اهڙيون ڳالهيون آهن، جن مون کي هن مجذوب سنڌيءَ جي ڳالهين تي غور ۽ فڪر لاءِ ترغيب ڏياري آهي.

آءٌ يا ٻيو ڪو به اڪيلو ڪجهه ڪري نٿو سگهي. مون کي ملڪ ۽ قوم جي مستقبل لاءِ ترقي پسند اديبن ۽ عوام ۾ اميدون آهن.

محمد امين کوسو اسان جي مخلص قومي ڪارڪنن مان آهي. سندس زندگيءَ جي احوال پيشه ڪرڻ ۾، انهيءَ جي نقطه نگاهه کي، سندس جملي خوبين ۽ خامين سان ظاهر ڪيو اٿم، هاڻ اهو ماڻهن تي ڇڏيل آهي، ته ان کي ڪهڙي ٿا رنگ ۾ وٺن.

برادرم ميان محمدامين کوسي تاريخ 5 ڊسمبر 1973 تي، ڪراچي ۾ وفات ڪئي، جتان کيس ، ڪٺائي پنهنجي آبائي ڳوٺ عزيز آباد پرسان ڳوٺ ۾ سندس آبائي قبرستان ۾ دفنايو ويو .